

УДК 616.001:101:316

**СОЦІАЛЬНА ТРАВМА В ФІЛОСОФСЬКОМУ
І СОЦІОЛОГІЧНОМУ ЗНАННІ****SOCIAL TRAUMA IN PHILOSOPHICAL
AND SOCIOLOGICAL KNOWLEDGE****Ятченко В. Ф.,**

доктор філософських наук, професор,
професор кафедри економіки підприємств та
соціальних технологій, Державний університет
телекомунікацій (Київ, Україна),
e-mail: yatchych@ukr.net

Yatchenko V. F.,

Doctor of Philosophy, professor, professor of the
Department of Enterprise Economics and Social
Technologies, State University of Telecommunications
(Kyiv, Ukraine), e-mail: yatchych@ukr.net

Підається аналізу філософський і соціологічний вимір явища соціальної травми. Досліджується вплив соціальної травми на екзистенційні проблеми людського буття. Розглядається зв'язок соціальної травми з трансформаціями особистісних і колективних ідентичностей, розуміння особистістю своєї екзистенційної безпеки, сенсу життя.

Ключові слова: криза, світоглядна криза, криза сенсу, соціальна травма, ідентичність, сенс життя, екзистенційна безпека.

There is a philosophical and sociological dimension of the phenomenon of social trauma analyzed in the article. The influence of social trauma on the existential problems of human being is studied. The connection of a social trauma with transformations of personal and collective identities, an understanding of the personality of his existential safety, the sense of life is considered.

Keywords: crisis, ideology crisis, sense crisis, social trauma, identity, sense of life, existential safety.

Актуальною проблематика соціальної травми була завжди: війни, переслідування особистостей і соціальних груп за расовою, національною, релігійною і т. ін. ознаками, примусові переселення, геноциди – неперепутні супутники життєвих шляхів цілих генерацій усіх часів. ХХІ століття ще більше урізноманітнює і умови виникнення, і форми вияву, і наслідки травматичних подій на макро– і мікрорівнях суспільного життя. Теракти з численними жертвами, технологічні аварії, маргіналізація цілих соціальних груп внаслідок переоснащення, комп'ютеризації виробництва і сфери послуг, новітні види економічних і статусних втраг особистостей, накладаючись на вже устійнені, «традиційні» види фрустрацій, продукують все нові й нові форми соціальної травми. Якщо ж все це поєднується з переконанням, що владні структури цим абсолютно не переймаються і їм байдуже до долі простої людини, то духовна травма не просто поглиблюється. Вона витворює нові грані свого вияву.

В українському суспільстві ця проблематика різко актуалізується в другому десятилітті нинішнього століття: кількаразове падіння життєвого рівня більшості населення України і пов'язане з цим розчарування в сподіваннях та довірі до нових владних структур, драматизм і трагізм подій на Майдані, анексія Криму, війна з багатотисячними людськими жертвами на території Донбасу. Додаймо до цього триваюче протягом десятиліть вимирання і зникнення українських сіл.

Це не могло не накласти карб на самопочуття, на болісну забарвленість життєвого досвіду багатьох соціальних груп українського суспільства.

Всі ці фактори надають особливої значущості опрацюванню проблематики соціальної травми як самостійного об'єкта досліджень. Тому **мета написання** статті полягає у виділенні й дослідженні філософського та соціологічного аспектів соціальної травми, в окресленні екзистенційного її виміру.

Ступінь розробки проблеми. Незважаючи на те, що згадок про явище, яке ми називаємо соціальною травмою не минули майже всі видатні мислителі, виокремлення цієї проблеми в самостійний об'єкт філософських та соціологічних досліджень має відносно коротку історію. В контексті методології дослідження соціальної травми в історичному знанні це явище варто виділити працю польського історика Єжи Топольського «Як ми пишемо і розуміємо історію. Таємниці історичної нарації» [див. 4, с. 379–393]. В його розвідці проблема соціальної травми вплетена в канву виявлення стратегій дослідження Голокосту. Одна з основних підстав і основних труднощів у дослідженні явища соціальної травми, як це витікає з розмірковувань Є. Топольського, полягає в неунікненні множинності інтерпретацій причин появи, змісту, форм протікання і моральних, політичних і т. ін. наслідків історично значимих за своїми масштабами соціальних травм. На прикладі дослідження Голокосту репрезентантами різних історичних, філософських, соціологічних шкіл (Ж.–Ф. Люгара, З. Баумана, Е. Фромма, Г. Арндт, Е. Нольте, Д. Пойкерт та багатьох інших) Є. Топольський виділяє низку наскрізних питань і одночасно вузлових точок утруднень в дослідженні соціальної травми: нарагивізація, мовні конвенції, відносність істини, невідповідність мови історичній ситуації та ін.

Сучасний французький філософ і соціолог Марк Оже в статті «Криза сенсу в сучасному світі» [див. 3], говорячи про системні глобальні й локальні кризи кінця ХХ століття, стверджує, що «ХХ століття з його світовими війнами, тоталітарними режимами, спробами геноциду широко проілюструвало неспроможність і наївність концепції історії як неперервної еволюції і прогресу. Інтелектуальний сумнів – те, що називають кінцем Великих Ідеологій (des grands recits), – поглибився трагічним досвідом недавньої історії» [там само, с. 135]. Неважко помітити, що йдеться тут саме про соціальні травми минулого століття і їх роль в трансформації виявів духовного життя європейців цього історичного періоду. Важливо те, що М. Оже розглядає такі явища кризь призму екзистенційних виявів людського буття – кризи сенсу буття («Отже, криза кінця століття є також кризою сенсу» [там само]), кризи ідентичності, кризи відчуття безпеки власного існування людини, змін у вживленості людського існування в феномени соціального часу й соціального простору.

Глибоку працю, спеціально присвячену проблемі соціальної травми, зустрічаємо в

польського соціолога Петра Штомпки. В двох статтях «Соціальна зміна як травма» [див. 5] автор детально зупиняється на визначенні феномена соціальної травми, її симптомах, структурі, сприйнятті її (зокрема чутливістю до сприйняття) різними соціальними групами, на специфіці проявів і наслідків соціальної травми за різних історичних обставин. Зупиняючись на актуальності вивчення в нинішніх суспільних умовах соціальних травм минулого й нинішнього часів, П. Штомпка навіть оцінює соціальну травму як парадигмальний маркер сучасних гуманітарних досліджень. Він вважає, що в XIX–XXI століттях в суспільних науках ствердились три парадигми соціального розвитку: з XIX по середину XX ст. – парадигма прогресу, з середини по кінець XX ст. – парадигма кризи і з кінця XX ст. – парадигма травми. При цьому П. Штомпка наголошує на думці, за якою про соціальну травму як онтологічне явище можна говорити лише за певних умов:

а) на її виникнення ми не впливали. Для нас вона – несподіванка. Це можуть бути радикальні реформи, війни, репресії, міжусобні війни тощо;

б) Вона мусить бути усвідомлена соціумом, окремими соціальними групами або особистостями саме як травма;

в) травми мусять передувати певні соціальні й культурні обставини [5, с. 8].

Виклад основного матеріалу. Багатоликість і різноглибинність явища соціальної травми уможлиблює її входження в тканину контенту цілої низки суспільних наук. Тут і психологія з психіатрією, й історія з її новітнім відгалуженням – психоісторією, й ціле гроно правничих наук, і філософія та соціологія. Філософський вимір соціальної травми охоплює той пласт людських переживань, в якому соціальна травма забарвлює собою прагнення суб'єктів до реалізації своїх життєво важливих аспірацій, до самоствердження крізь призму власних уявлень про сенс життя, про своє призначення в суспільстві тощо. Соціологічний же її вимір полягає в дослідженні змісту й змін у сфері комунікативного співбуття особистостей, вивченні широкого спектру їх статусів, ролей, самопочуття в соціумі під впливом соціальної травми. У філософському плані переживання травми тісно поєднане з проблемою закинутості людини в світ і поборення цієї закинутості. Соціологічний зріз натомість вбирає в себе теоретичний і практичний виміри подолання породжених соціальною травмою обмежувачих, деструктивних факторів самозбереження й розвитку особистості в конкретному соціумі, специфіки трансформацій міжособистісних та міжгрупових відносин і стосунків в ситуації соціальної травми.

Поле нашого дослідницького інтересу наразі обмежене кількома гранями соціальної травми, спільними для філософського й соціологічного знання. Сюди входить, зокрема, *екзистенційний аспект соціальної травми*.

Цей аспект щонайперш сполучений з явищем екзистенційної напруженості людського існування,

надто в моменти межових ситуацій, коли в людині кардинальному перегляду, переосмисленню підлягають фундаментальні, найвагомші маркери світорозуміння й власного самоусвідомлення. Саме через межові ситуації – пише сучасний український філософ Є. Андрос – «...людина може найбільш повно реалізувати найвагомші складові свого існування: екзистенціалії страху, турботи, тривоги, любові, сподівання тощо, і серед них не останньою чергою – Dasein'у, як справжнього буття, а не просто перебування у бездушній, нівелювальній ситуації Man, тобто ситуації стандартів, стереотипів, здеіндивідуалізованих дій. Через це людське існування характеризується постійним прагненням виконати себе, самореалізуватися, яке, враховуючи жорсткі рамки людського ества, не може бути інакшим, як екзистенційно неоднозначним і напруженим» [2, с. 229].

Поділяючи цю думку, не зайвим буде додати, що процес «виривання» із стану Man і перехід до ситуації Dasein нерідко викликаний не так якимись позитивними змінами, не тільки особистісним прагненням до самореалізації, як руйнівними для індивіда факторами, часто неочікуваного характеру. А особливе місце тут посідають соціальні травми. Специфіка їх вияву у згаданій Є. Андросом площині полягає у відмінності змісту й формах «виривання», в його результатах.

Винятково унаглядним і болісним для нашого сучасника в тому числі й для українця це «виривання» постає у своєму перетіканні, переображенні в форму відчуття особистістю *втрати екзистенційної безпеки*. На цьому необхідно зупинитись докладніше.

За влучним висловом Блеза Паскаля всі людські нещастья походять від того факту, що людина не може спокійно залишатися сама у своїй кімнаті. Сучасні інформаційні технології, на переконання М. Оже, настільки звужують засвоєний особистістю реальний життєвий простір, що «... образ ЄДИНОГО (виділено автором В. Я.) людства, всупереч різноманітності культур, є істиною, зокрема щоденного споживання» [4, с. 137]. Але ще вагомшою тут проростає та обставина, що таке звуження резонує на потенціальні чи реальні зміни в способі життя окремої особистості чи її сім'ї, на її здоров'я, безпеку і навіть на саме їх життя.

Як наслідок особистість відчуває експонентного характеру примноження точок власної вразливості, власної сприйнятливості кризових, соціально травмоутворюючих подій в різних кінцях планети. Продуктові кризи в Південній та Південно-Східній Азії, голод і воєнні конфлікти в Африці вразливо відлунують в Європі пов'язаними з масовою неконтрольованою міграцією проблемами збільшення безробіття, міжрасової, міжнаціональної й міжрелігійної напруженості.

За ближчий і діткливший для нас приклад візьмімо межову ситуацію, в яку потрапила велика частка різних соціальних груп українського суспільства після факту захоплення Росією Криму і початку російсько-української війни на території

Донбасу. Окрім шоку, oprіч сум'яття душі ця соціальна травма зпродувала значно глибше й триваліше відчуття в багатьох українців – щойно згадане відчуття втрати *екзистенційної безпеки*.

Агресія Росії в Криму й на Донбасі раптово, несподівано й недвозначно продемонструвала українцям (особливо жителям прифронтових і наближених до них територій, хоч і далеко не тільки їм), що Україна з терену безпеки, з острівця спокою й загишки перетворилась на зону ризику, що місця їх проживання виявляються незахищеними від військового вторгнення й анексії з боку інших держав і що особиста безпека їх самих вже не є такою самозрозумілою, такою надійною як вони її собі уявляли ще донедавна.

Болісність і доглибний характер втрати відчуття безпеки надає цьому відчуттю екзистенційного характеру. Що більше, ця травма негайно ж розгалужується небезпечними метастазами в різні сфери буття української людини. Травматичного характеру набувають розриви зв'язків з родичами, друзями з Росії, конфлікти аж до розривів всередині сімей на окупованих територіях через різні погляди на причини й характер війни. Виникає травма від раптового для основної маси громадян України осягнення справжньої суті позиції більшості росіян щодо українців як нації і політики російської влади щодо України. Це переживання екзистенційної незахищеності помножується уявленням нездатності української влади в найближчій перспективі відновити status quo в Криму й на Донбасі.

Екзистенційний характер усвідомлення ілюзорності безпеки власного існування тягне за собою і відчуття оманливості власної *ідентичності* як ознаки, яка завжди перебувала в центрі самостворення й самоствердження особистості.

XX століття було для українців за невеликими винятками періодом, коли зміна самоідентичності особистості відбувалась під тиском зчаста неочікуваних зовнішніх щодо неї обмежуючих її права і звужуючих її статус обставин. Іншими словами – в шляхом продукування соціальних травм. Війни, більшовицька окупація, примусова колективізація, радикальна атеїзація, штучні голоди, Голодомор, німецько-фашистська окупація, політичні репресії й розстріли – ось неповний реєстр травмоутворюючих подій в українському соціумі минулого століття. Практично всі вони тією чи іншою мірою, втинаючись в публічну, приватну чи й інтимну сфери особистісного буття українців, змінювали їх ціннісний світ, зміст їх ідентичності, як індивідуальної, так і колективної. Особливою мірою це стосується українського селянства першої половини XX століття. Протягом століть селянин цілком підставово ідентифікував себе як годувальника всього суспільства, як групу, яка внаслідок цього посідає особливе місце в історії. Соціалістичні перетворення підважили саму соціальну природу українського селянина (а позаяк селянство в 20-х – 30-х роках XX століття складало біля 90% населення України,

то сказане є близьким за своїм значенням і до українського соціуму в цілому). Більшовицька влада, здійснюючи примусову колективізацію, позбавила селянина права власності на землю, на низку знарядь виробництва, а в окремі роки й на робочу худобу. Основним джерелом постачання сільгосппродукції для населення стали сільгосп-підприємства державної й колективної форм власності (радгоспи й колгоспи). Селянин вже не ідентифікував себе як повноправного й повнокровного суб'єкта виробництва і постачання суспільству життєво необхідних продуктів і це боляче відбивалось на розумінні ним сенсу свого життя. А ця зміна розуміння своєю чергою підірвала його зв'язок з референтною групою, з якої він здобував сенс свого існування.

Нового удару по самоідентифікації українського селянина нанесла політика радянської влади повоевних років. Український селянин повертався з війни з розумінням себе рятівником своєї держави, визволителем Європи від фашистської чуми, людиною, яка достойна значно кращого, поважливішого ставлення до себе з боку влади. Натомість він зіткнувся з тими ж самими механізмами державного управління, з тією ж самою машиною економічного визиску й пригнічення своїх прав і своєї гідності. Тут український селянин у площині самоідентифікаційних змін об'єктивно не відрізнявся від представників інших класів й інших націй Радянського Союзу. Проте створення владою штучного голоду 1946–1947 років (на всій території України на відміну від такого ж голоду в інших районах СРСР) внесло істотні, ще дуже мало досліджені нашими науковцями корективи в усвідомлення ним свого статусу й розуміння сенсу свого життя. Знову, як і раніше, його сприймали як ворога народу якщо він не виконав плану хлібоздачі і полишали його і його сім'ю напризволяще перед загрозою голодної смерті, хоч всі знали про жахливий недорід врожаю. Під натиском цих обставин особистість змінює свої уявлення і про сенс свого призначення в житті, про своє справжнє місце в ній.

Тут перед нами знову бачимо демонстрацію найвищого рівня заглибленості соціальної травми в фундаментальні основи буття людини – заглиблення, що веде за собою глибинні, екзистенційні трансформації свідомості.

П. Штомпка підкреслює ще одну характерну рису соціальної травми: вона втинається в свідомість людини і впливає на сприйняття нею оточуючих реалій й в тих ситуаціях, коли вже зникли соціальні й культурні умови, що її породили. Це стосується не тільки переживання й осмислення соціальної травми, яка вже відійшла в минуле, але й будь-якого вияву людської трансценденції. Ж.–П. Сартр писав, що вихід людини за межі даності не означає остаточного розриву з нею. Пам'ять про цю даність зберігається і, що більше, вона впливає на вільний вибір людини, на освоєння й осмислення нею нових даностей [див. про це 1]. Але ця проблема соціальної травми потребує окремих досліджень.

Список використаних джерел

1. Андерсон, Т., 2014. 'Дві етики Сартра: від автентичності до інтегрального гуманізму', *Мультиверсум. Філософський альманах*, Київ, Вип.4–5 (132–133).
2. Андрос, Є., 2003. 'Комунікативна природа людського буття', *Філософія. Світ людини*, К.: Либідь, 429 с.
3. Оже, М., 1995. 'Криза сенсу в сучасному світі', *Філософська і соціологічна думка*, №5–6, с.134–144.
4. Топольський, Є., 2012. 'Як ми пишемо і розуміємо історію', К.: *K.I.S.*, 399 с.
5. Штомпка, П., 2001. 'Социальное изменение как травма', *Социс*, №1, 2.

References

1. Anderson, T., 2014. 'Dvi etyki Sartra: vid avtentychnosti do integral'nogo gumanizmu (Two etics of Sartre: from authenticity to integral humanism)', *Mul'tyversum. Filosofov's'kyj al'manah*, Kyi'v, Vyp.4–5 (132–133).
2. Andros, Je., 2003. 'Komunikatyvna pryroda ljuds'kogo buttja (Communicative nature of human existence)', *Filosofija. Svit ljudyny*, K.: *Lybid'*, 429 s.
3. Ozhe, M., 1995. 'Kryza sensu v suchasnomu sviti (Crisis of sense in the modern world)', *Filosofov's'ka i sociologichna dumka*, №5–6, s.134–144.
4. Topol's'kyj, Je., 2012. 'Jak my pyshemo i rozumijemo istoriju (How we write and understand history)', K.: *K.I.S.*, 399 s.
5. Shtompka, P., 2001. 'Social'noe izmenenie kak travma (Social change as trauma)', *Socis*, №1, 2.

* * *